

Oku tepuluka kuekalo liomanu vo kocita 21 vo Angola

Domingos Cachindele

ORCID iD <https://orcid.org/0009-0007-0532-3422>

ETOSI LIA VELAPO

Ocipama cilo ci lombolola ndomo ovokuasi a kasi oku tepuluka koloneke vilo, kuenda ci lombololavo ulandu wofeka yo Angola. Omo liaco, omanu valua va siata oku limbuka esilivilo lioku kuata ukamba la vakuavo. Ekonomuiso liaco li lingiwa loku kuama olonumbi vielilongiso kuenda oku konomuisa alivulu ana a lombolola ulandu waco. Eci calomboluiwa, ocimãho cetu okulonda volondaka vikuãimo: (i) oku lekisa elomboloko liovituwa violoneke via pita, (ii) elomboluilo kuenda oku kapiwako kuovituwa violoneke vilo, (iii) oku tepuluka kuovituwa violoneke vilo, (iv) kuenda oku konomuisa ovitangi viekalo lioloneke vilo. Ekonomuiso limue lia lingiwa, lia lekisa okuti, omanu koloneke vilo va sukila oku lilongisa calua ovina viatiamëla kovituwa viomuenyo. Momo koloneke vilo, ovitangi viuhukũ, via siata oku livokiya calua.

OLONDAKA VIA VELAPO

Oku tepuluka kuovituwa viwa, ocita 21, ekalo liwa.

Kutonda kwa mavumu mu ntangu ya nkama ya 21

KISUMUINU

Kisumuinu kya betela kino ki di ni mbanji ya kusonga ditunga diatela di hanji ne kutonda kwa mavumu mu ntangu ya nkama ya 21, ni kulomba kutunga dilongi dia kima kiki mu nkeleji ya miaka yilumbwila yole mu República ya Angola. Twamona ni twatunga malongi ngolo ma mu kinji kya kima kiki, mu kutanga ngolo ya kima kiki mu lusadisu lua masikidilu. Nkonga weto wa kuenda ku nzila ya kwolola mau, ni nzila ya kulongesa mambu mu mukanda. Twazangisanga nzila za kusolola ni kutunga, kuya ni kwiza ni kwiza ni kuya, ni kusolola mau ma mu mukanda. Mu kima kiki, mbanji yetu mu nzila iyi: i) kusonga ditunga diayenda mavumu mu ntangu ya kale, ii) ndandu ni mukano wa mavumu, iii) kutonda kwa mavumu mu ntangu ya lelu, iv) ni nganji ya mavumu mu nkeleji ya miaka yole. Mu nkonga weto twamona ngana: dilongi dia mavumu mu ntangu ya lelu di ni ngolo ngolo, mumu ma mwenya a mukaji, a masunga ni a tujila ni tujila ma zoloka mu masikidilu, ni kuenda kwa ndandu ni ndandu mu lusadisu.

MAKAKA

Kutonda kwa mavumu; Ntangu ya 21; Nkeleji ya miaka yole.

RESUMO

O presente artigo tem como objetivo apresentar a abordagem relacionada ao declínio dos valores no século XXI, e buscar uma reflexão do mesmo no

 Licenciado em Psicologia pelo Instituto Superior de Ciências da Educação do Bié-Angola. Mestrando em Intervenção Psicológica no Desenvolvimento e na Educação pela Universidad Europea del Atlántico (UNEATLÁNTICO). E-mail: domingosucanoelioena@gmail.com

contexto bieno na República de Angola. Foram analisadas e discutidas diversas reflexões a respeito do fenómeno em estudo, no que concerne à sua importância imprescindível na sociedade actual. A pesquisa assenta na abordagem qualitativa e o tipo de pesquisa bibliográfico através dos métodos de análise-síntese, indução-dedução e análise do conteúdo. Dito isto, nosso objetivo segue o seguinte desenvolvimento: i) apresentação de uma abordagem epitómica dos valores ao passado, ii) conceito e hierarquização dos valores, iii) o declínio dos valores na época contemporânea, iv) e o problema dos valores no contexto bieno. Durante a realização da pesquisa, infere-se que o estudo sobre os valores no presente século é cada vez mais necessário em função das transformações económicas, científicas e tecnológicas que as sociedades vão passando e a sucessão de gerações no tecido social.

PALAVRAS-CHAVE

Declínio dos valores; Século XXI; Contexto Bieno.

1 Elomboloko lioku eca

Koloneke vilo, omanu va siata oku popia hati, elongiso liaco ka li kuete esilivilo. Elongiso liaco li lekisa okuti, omuenyo womunu u sulila poku fa. Elongiso liokuti ovina viosi via tukuluka ño, lia siata oku nena atatahã alua komanu. Onoño yimue o tukuiwa hati, Friedrich Nietzsche, kocita cekũ lecea, wa lombolola okuti, ekambo lioku kapako ovina viespiritu oyo ya nena ovitangi voluali. Omo liaco, oku fa kua Suku kua nenavo olofa komanu vosi. Olondaka evi via Nietzsche, vi kasi ndevi Michel Foucault a popia. 21).

Pole, elongiso liaco, lia siata oku vetiya omanu oku sima okuti, omuenyo ulo owo lika u kuete esilivilo. Kuenje, elongiso liaco lia siata oku vetiya omanu oku sima okuti, omuenyo owo lika u kuete esilivilo lia velapo. Ocisimilo caco eci cakala okulimbuka okuti ovisimilo viaco vilikuete elitokeko.

Heidegger, wa tukula elongiso liokuti ovina viosi ka vi kuete esilivilo kuenda elongiso liaco li vetiya omanu oku kuata ovisimĩlo ka via sungulukile. Pole, olonoño vina via vangula lelimi lio Helasi ndeci Nietzsche la Heidegger, ka va kuatele ovisimĩlo vimuamue viatiamẽla kelongiso liokuti ovina viosi via tukuluka ño. Eci ca kala ocindekaise cocituwa cimue ka ca sungulukile, momo ovo va yonguile okuti omanu va kuata elomboloko lieci catiamẽla kokuavio. (Va Roma 13: 1-4) Handi vali, Paulu wa popiavo hati, Akristão vocili va sukila oku yuvula "oku litenga loluali".

Ka tu ka liwekipo oku vangula omo okuti ovituwa viwa ka vi kasi oku amamako vofeka yetu. Pole, tu sukila oku likolisilako oku longisa ciwa omãla vetu kuenda amalẽhe vana va pondola oku songuila ciwa ofeka yetu. Pole,

handi kuli upange walua u sukila oku lingiwa! Kundogende wa popia hati: "Tu pondola oku tunga olosapalalo lolokololo votembo yimue yitito calua, okuti ka tu sukila olombongo, kuenda ka tu sukila omanu va loñoloha oco va linge upange waco". Handi vali, ka ci lomboloka lika oku pongolola ovisimĩlo viomanu vamue, pole ci lombolokavo oku pongolola ekalo liomanu vosi. Pole, ci lomboloka oku pongolola ekalo liomanu vosi ndeci, vakuanyamo a litepa, vakuakova a litepa, olohuasi lolohukũi kuenda apata osi. Momo ndomo ca sonehiwa la Aristóteles, 'ekalo liomanu olio ekalo liepata liavo' (Kundongende, 2013).

Ocili okuti, tunde eci Angola ya tambula elisanjo, tua vangula eci catiamẽla kesilivilo lioku pindisa omunu wokaliye, pole, cilo okuti papita ale eci ci soka 46 kanyamo, tu kasi oku amamako oku sandiliya omunu wokaliye, kuenje ci kasi ndu okuti omunu waco wa citiwa ale, pole eci ci kasi ndu okuti omunu waco ka kuete vali elitokeko leci tua kala oku lavokaile. Omo liaco, Kundonguende (2013, kemela. 26), wa popia hati: "Ndeci ocikũla cimue ka ci kulila vosi yiwa, ka ci tambula okulia kualua votembo ya sokiyiwa, ale ovihemba vioku liteyuila kovovei amue, haico ca pita locikũla cikuavo okuti, ka ca tatiwile ciwa".

Pole, omanu vaco va pondola oku lekisa ovituwa viwa ndeci ohenda, esumbilo kuenda ovituwa vikuavo viwa. Ovitwa viaco ovio via siata oku kuatisa omanu valua.

2 Oku Pitila Vowola ya Sokiyiwa

Elongiso liokuti ovina via tukuluka ño lia fetika oku sandekiwa kocita cekũi lecea. Momo lie elongiso liaco lia siatela calua koloneke vilo? Momo lie elongiso liaco lia siatela calua koloneke vilo? Omanu va tukuiwa hati, Neo-Kantianismo kocita cekũi lecea, va tava kocisimĩlo cokuti ovina viosi via tukuluka ño. Pokati kavo pa sangiwa onoño yimue o tukuiwa hati, Lotze, Albrecht, Windelband, Rickert, Meinong Scheler, kuenda Nicolai Lavelle.

Lotze wa fetika oku vangula eci catiamẽla kovituwa velivulu liaye li tukuiwa hati, Microcosmo, muna a lombolola oku litepa ku kasi pokati 'koku kala' kuenda 'oku kuata esilivilo.' Handi vali, eye wa likolisilako oku tokeka elongiso lio positivismo kuenda elongiso liokuti ovina viosi via tukuluka ño ("positivismo"), oku kongelamo elongiso liokuti ovina viosi via tukuluka ño

("positivismo") kuenda elongiso liokuti ovina viosi vi kuete esilivilo liocili ("idealismo crítico"), kuenje wa tumbika elongiso limue liokaliye liatiamēla kovituwa okuti li tukuiwa hati "valer" (ci lomboloka ocina cimue ci kuete esilivilo). Handi vali, elongiso lia Rickert liokuti ovina viosi via tukuluka ño lia siata oku vetiyiwa lovisimĩlo viomanu, lia kũlĩhĩwilevo okuti axiologia.

Volondaka vimuamue, Kant wa tukula ovina vitatu viesanju ndeci: Esanju, esanju, kuenda oku yeva evalo kutima. Ovina viaco vi lomboloka ekalo liomunu. Noke, wa amisako hati:

Omunu o tenda ovina a sole okuti via sunguluka, via posoka, kuenda vi kuete esilivilo. Esanju li kuete esilivilo kovinyama ka vi kuete olondunge. Eposo li kuete esilivilo komanu vana va kuete olondunge ndevi viovinyama; Pole, ondando yaco ka ya tĩlile calua (Asonahi valua, 2002, Emēla, 14).

Omo liaco, Immanuel Kant wa popia hati: "Ocina cosi ci vetiya omunu oku kuata onjongole, ci sukila ekuatiso". Pole, Nietzsche eye lika wa tēla oku kuata elomboloko liondaka "onima" ndomo ca lekisiwa volondaka vimue eye a soneha. Pole, wa kapeleko vali calua ovitangi vi tunda koku kuata ovisimĩlo ka via sungulukile viatiamēla kueci ciwa leci cĩvi, kuenda wa kapeleko calua olonumbi viatiamēla koku tepisa pokati keci ciwa leci cĩvi.

Handi vali, eye wa tukulavo ocina cimue ca velapo ci pondola oku tu kuatisa komuenyo wetu. Vakuambambe va siata oku vangula calua kuenda ka va sokolola vali. Kuenje, tua limbuka okuti, oku lekisa esumbilo kovina viaco, oco ci kuete esilivilo lia velapo.

2.1 Oku livokiya kuekambo liolombongo koloneke vilo

Tu kasi kotembo yimue okuti, omanu ka va kapeleko vali ovina vi kuete esilivilo lia velapo. Tunde kosimbu, omanu va siata oku vangula upopi umuamue. Pole, koloneke vilo omanu va siata oku sima okuti, ovitangi viaco via livokiya calua. Omo liaco, tu konomuisi atosi avala a velapo.

- Koloneke vilo ka kuli olonumbi via koleliwa vi tepisa eci ciwa leci cĩvi, pokati keci ciwa leci cĩvi, pokati keci ca posoka leci ka ca sungulukile, momo cosi catiamēla ño komunu lomunu. Ovina ka vi kuete esilivilo. Così ca tamba ño kekalo liomunu lomunu.

- Koloneke vilo, omanu va siata oku velisapo calua ovokuasi okuti ukamba la vakuavo ci sule. Kuenje olonjanja vimue va siata oku kapa kohele ekalo liavo kespiritu. Ovina vialua viatiamẽla kekalo liomanu ndeci, ekemãlo, opulitika, ekalo liomanu, ovituwa kuenda elilongiso lia velapo, via pongoloka. Kuenje ovisimĩlo vietu viatiamẽla koluali, vi pongoloka (Bindé, 2004).

Handi vali, ka tu pondola oku yuvula etepiso li kasi pokati kovituwa vietu lovituwa vikuavo viomanu kuenda ekalo lioluali, lolombiali via velapo violomĩlu vina vi viala oluali kuenda ovoloño okaliye okuti a tu kuatisa. Omo liaco, ovituwa viatiamẽla kovituwa viapata kuenda alongiso atavo esanda ka a litava leci Embimbiliya li longisa (*Ibid*, 2004, Emela. 31). Catroga (2011) wa lekisa esunga lieci ku kasilili ocitangi caco. Eye wa popia hati:

a. Ocisimĩlo cokuti ovina viosi via lilulika ovio muẽle, ca siata oku kapa voseteko ovilongua viesanda ndeci Karl Marx, Nietzsche kuenda Freud.

Karl Marx wa popia hati:

Eye wa lombolola okuti, ovina via lulikiwa ka ci tava oku vi sokisa lovolandu oluali. Ovitwa via velapo viomanu, viatiamẽla lika kovina ovo va pitisa vali kovaso. Eye wa longisa okuti ci sukila oku nyõla ovituwa viosi vĩvi viomanu kuenda oku vi piñanya lovituwa viwa via vana va talisiwa ohali.

Nietzsche

Eye wa popia hati ka kuli olonumbi vi songuila omuenyo womanu. Elongiso liaco li lekisa okuti ovina viosi vi kuete esilivilo, via tunda kocituwa comunu lomunu. Ovina evi vi kuete elitokeko lekalo liomanu va sangiwa vocisoko caco okuti va kuete olongave vioku li nõlela eci va yongola oku linga komuenyo wavo. Nietzsche wa lekisa okuti, ovina viosi vi kuete esilivilo, ka vi kala otembo yosi. Pole, vi pita vapongoloko.

Sigmund Freud, ulume umue wa kemãla

Eye wa lekisa okuti ovituwa viwa vi vetiyiwa lovisimĩlo violonjali kuenda olonumbi vieciwa lonjali.

b. Ekalo lĩvi vapata, li lekisa okuti omanu ka va tēla oku likandangiya.

Omo liaco, olonjali vialua koloneke vilo ka via siatele oku kuata elomboloko liwa liatiamēla kolonumbi vioku tekula omāla. Momo, olonjali vimue via siata oku liyaka locitangi coku nōla olonumbi vioku tata omāla vavo.

Eli olio esunga lieci koloneke vilo olonjali via siatela oku sakala calua lomāla vavo kuenda oku va kuatela ongeva.

c. Handi vali, koloneke vilo ekambo lioku sumbila olonumbi via Suku lia siata oku nena ovitangi vialua ndeci: Uhukūi, ekambo liolombongo, ovovei, kuenda ovilunga vikuavo.

2.2 Ocisimĩlo cokuti Suku ka kuete ocikembe lomanu, ca litepa leci Embimbiliya li longisa catiamēla kovituwa via sunguluka.

Ondaka eyi ya tukuiwa la Jerome Bindé, yi lomboloka ocituwa coku livelisapo. Ocituwa caco ca siata oku vetiya omanu oku sima okuti, ka va kuete esilivilo.

Ondaka yokuti, 'olonganji via satana,' yopiwa kelimi lio Latin, yi lomboloka olonganji viombiali yo ko Roma, ale olombiali viofeka. Ocitangi ca velapo catiamēla kovituwa viwa koloneke vilo, oku yuvula ocipululu coku kuatisa vakuetu. Omanu valua va siata oku popia hati: 'Omanu vana ka va kuete epondolo lioku kuata esanju komuenyo, va sukila ekuatiso liulume umue o kuete uloño woku teyuila ovihandeleko (Bindé, 2004).

Onumbi eyi, ya siata oku taviwa lomanu vosi, pole, ka yi lekisa okuti, omunu ka kuete ovituwa viwa. Omo liaco, ocituwa cokuti ame, ame tete, ci kasi ndocina cimue ka ca sungulukile kovihilahila viesanda vio Kutakelo. Kuenje, oku livetiya pokati kueci catiamēla koku tēlisa olonjongole vietu muēle, ci lombolokavo oku yuvula oku litenga vovitangi violuali lulo, ndomo vamue va siata oku ci popia.

3 Elomboloko liembimbiliya li pongolola ndoco ku lingiwa ocitangi calua catiamēla koku kuata ovituwa viwa

3.1. Elomboloko Lioku Kuata Onima

Kelimi lio Helasi ondaka a·xi'o, yi lomboloka "ocame". Eli olio onepa yovina viocili, viesunga, via posoka, haivio viwa. Owo u tukuiwavo hati, 'elongiso liolonumbi.' Ndomo ca lomboluiwa la Nandjulia (2008), ovituwa viwa vi lomboloka ovituwa viwa tu sole kovina vimue ale komanu. Ovina viosi vi tu nenela esanju ndeci, uhayeke, ovituwa, elilongiso, oku amamako, kuenda ovina vikuavo.

Chikela, (2011. 6), o lombolola onjongole ndomunu "o lekisa ovituwa vina via sunguluka haivio vi taviwa lomanu vosi". Kuenje, ovituwa viaco vi limbukiwila kovituwa viomunu lomunu ale kocisoko comanu vaco. Ondando, ondaka yimue okuti tua siata oku yi tukula calua komuenyo wetu weteke leteke, kuenda ya siata oku tiamisiwila calua kuloño woku seleta olombongo volombango. Eye wa tukulavo hati, "ukuotōi", "esualali limue lia pama", kuenda "ondingupange" okuti ulume umue wa loñoloha calua koku soneha alivulu. Omo liaco, eci ci lomboloka okuti, omunu o kuete ekalo liwa komuenyo (Nandjulia, 2008).

Ovina viosi vi kuete esilivilo. Momo via siata oku kala otembo yalua komuenyo. Oloneke viosi tua siata oku velisapo ovituwa vimue okuti vikuavo vi sule ndeci: Oku sokiya otembo yoku lilongisa ocina cimue ka ci kuete esilivilo. Eli olio esunga lieci Embimbiliya li tukuila hati, omuenyo wetu u kuete esokiyo liolonjila tu nōla (Idem, 2008).

3.2. Oku Pitulula Kuonumbi Yatete

Ocili okuti, omanu va siata oku eca ovina va kuete. Pole, ovina viaco haviosiko vi kuete esilivilo. Pole, ocitangi ci kasi lika koku eca ovikele ku vamanji. Ndec, Rickert wa vangula eci catiamēla kovina via sunguluka ndeci, eposo, ocili, ovituwa viwa, oku kola, ocisola, kuenda esanju; Le Senne wa vangula eci catiamēla kovina via sunguluka ndeci ocili, ocisola, uloño kuenda ovituwa viwa; kuenda Ortega la Gaset va vangula eci catiamēla kovina via sunguluka ndeci, uloño, etavo, omuenyo kuenda ovina vikuavo. Vocipama cilo, tu konomuisa olonumbi via eciwa la Chimbinda, (2008) kuenda Chikela, (2011), vi lekisa olonumbi vi pondola oku kuatisa omanu oku kuata ovituwa viwa.

Ovituwa Viwa viatiamela kovisimĩlo viwa

Ovituwa viwa via siata oku vetiya omanu oku kuata ovisimĩlo viwa. Cimue pokati kovituwa viaco, oku yuvula oku pakula vakuetu. Ocisimĩlo cokuti ofeka yi kuete ovituwa viwa, ca siata oku tateka omanu valua oku ilukila kofeka yikuavo kuna okuti ovituwa viaco via siata oku tendiwa ndovihandeleko. Ocili okuti, ovituwa viwa via siata oku vetiya omanu oku kuata ovisimĩlo via litepa. Olonjanja vimue, eci ca siata oku nena ovitangi vialua, ca piãla enene nda omunu umue o kasi oku tunda kofeka yimue a kasi oku enda. Omo liaco, omanu valua va siata oku komõha eci va mola olui Rio de Janeiro, ko Brasil.

Ovituwa viwa viatiamela kokuenda

Ovina evi vi kuatisa omanu oku kuata elitokeko lombembua. Pokati kovituwa viaco, esumbilo olio li kuete esilivilo lia velapo, momo nda ka tua lekisile esumbilo, ka tu pondola oku yuvula ovitangi viya pokati ketu. Ovituwa vikuavo omanu va siata oku lekisa, oku sapela, kuenda oku lingila kumosi ovopange. Ovo va pondola oku ci linga poku lekisa ovituwa viwa vepata, kupange, posongo yavo kuenda kolonepa vikuavo.

Ovituwa Viwa viatiamela kekalo pokati komanu

Omo liaco, tu sukila oku kuata ovituwa via sunguluka. Ndonge Kundongende, wa lombolola okuti, uloño u lomboloka uloño woku kũlĩhĩsa ekalo liomunu. Ovituwa viwa via siata oku vetiyiwa lovituwa viopocitumãlo. Eli olio esunga lieci omanu va siatela oku lekisa ovituwa viwa.

Vofeka yimue, ci tava okuti pamue olonoño vi kisika omanu oku ponda ovinyama. Pole, kolofeka vikuavo ocituwa caco ca siata oku vetiya ovituwa vĩvi. Ko Angola, omanu va sole calua oku lia ositu yongombe, pole ko India, ka ci tava oku ponda ongombe pamue okanyani. Omo liaco, ovituwa viwa viomunu vi limbukiwila kovituwa viaye okuti, via sunguluka kuenda vi litava lolonumbi via velapo viekalo. Oku linga ovina via sunguluka, ci lomboloka oku lekisa ovina o yongola oku linga, ndomo o vi linga, kuenda esunga lieci wa vi lingila.

Ovituwa vietavo kuenda ovina viespiritu

Ovina vi kola. Elumbu Lioku Linga Eci ka tu Těla Ekolelo olio li kuete esilivilo lia velapo vali, cikale etavo liomunu waco ale etavo likuavo ndeci, etavo lio Katolika, lio Evangelika, lio Musulumanu, lio Budista, lio Islamismu ale lio Espirita. Pole, oku tava okuti kuli Suku umosi Muvatatu oyo lika yi pondola oku nyōla etavo liaco. Ndaño okuti ovo va pongolola ovituwa viavo vokuenda kuocita canyamo, pole, alongiso avo a kasi oku amamako oku taviwa lomanu valua, oku kongelamo oku lekisa ohenda komanu, kuenda oku kolela kovina vi keya kovaso yoloneke.

Elomboloko Lioku Kongeliwa Kuovina Vimue

Omo liaco, omanu vosi va kuete omoko yoku kũlĩha eci ci lomboloka ovokuasi kuenda eci ovo va pondola oku kuata poku talavaya. Pole, eci hacoko ci lomboloka oku iva kuenda oku nyana.

Ovituwa Viopocitumālo

Ovituwa vi lomboloka ekalo liomanu kuenda ovituwa viavo. Ovina viaco via siata oku sandekiwa vovikanda viasapulo kuenda vovingungu viasapulo. Ovituwa viofeka, vi kuete esilivilo liocili. Omanu vosi va kuete omoko yoku longisiwa oco va loñolohe koku linga ovina vimue ndeci: Oku eca olonduko, oku kũlĩha ndomo va tuwa, oku tukula olonduko kuenda oku kũlĩhisa ndomo vakuavo va tuwa.

Ovituwa violondimbukiso

Pole, ka ci lomboloka okuti, ovina viosi vi kasi voluali, ka vi kuete esilivilo. Oku tava kocisembi ndomo ci kasi, okuti ka tu ci lingi ndomo tu yongola, ndaño okuti ka tu tava kovisimĩlo viaye kuenda kovituwa viaye, ci tu vetiya oku u lingila eci ciwa okuti, ka tu pitisa kovaso olonjongole vietu muěle kuenda oku likolisilako oco eye a kale lomuenyo, momo ka tu yongola oku u sumuisa, Veigas, (2012). Omunu lomunu o kuete omoko yoku sanga eteyuilo kuenda oku kolapo kuetimba liaye nda eye o yongola oku amamako oku kala lomuenyo kuenda oku teyuila omuenyo waye okuti oco ocina ca velapo.

Atosi a velapo

Ocili, oco ocina ca velapo. Omunu lomunu o kuete omoko yoku kũlĩha ocili catiamẽla kocina cimue. Omo liaco, oku kamba ku sokisiwa lowule u ponda. (Chimbinda, 2008, wa tukuiwa la Chikela, 2011, Emela.14).

Tu lekisa ndati okuti tua kapako ovina vi kuete esilivilo?

Omo liaco, tu sukila oku kuata olondunge vioku limbuka ovina via velapo, okuti ovina vikuavo vi sule. Tu sukilavo oku kuata olondunge vioku tepisa pokati keci ciwa leci cĩvi. Omo liaco, oku kuata ovituwa viwa kuenda oku vi sumbila, havioko lika ovituwa ndi sukila oku lekisa komuenyo wange (Veigas, 2012).

3.3 Ocitangi Cimue ci Kasi Kolonepa Viosi Violuali

Kocita cilo ca 21, ocitangi coku lekisa ovituwa viwa, ci kasi oku livokiya calua. Pole, nda omanu va pokuile Kocihandeleko caco, nda ka va kuatele ovitangi. Kuenje, ocituwa caco ca siata oku vetiya omanu oku kuata ovisimĩlo vĩvi viatiamẽla koku lipekela. (Morin, 1999 apud Bindé, 2004) Oku pokola kolonumbi via Suku, ci lomboloka oku yuvula oku linga eci cĩvi. Ndeci, ko Angola, asapulo atiamẽla koku sumbila, koku kuata ovikele, kolohuela, koku tata olombongo, kupange, kuenda kepata, a siata oku sandekiwa vovingungu viasapulo, pole ka a lombolola lika ovina vi popiwa lomanu. Pole, a lombololavo esilivilo liolondaka vi sangiwa volosapo vimue.

"Ngolo la ngolo ka tchalisokele". "Ukuele nda oteha ove liseya". Ocindekaise eci ci pondola oku lomboloka ndoco: 'Poku liyaka lovitangi, tu sukila oku yuvula oku sokolola ovina vĩvi vakuetu va tu lingila ale, pole, tu sukila oku sokolola ndomo tu pamisa ekolelo lietú (Nandjulia, 2008).

Ocina cikuavo ca enda oku va kuatisa oku kuata ovituwa viwa, oku tava kalongiso esanda a popia hati: "Nda wa vanja kukulu umue locipala ca liña, o linga omeke". Kuenje, esumbilo va kuatela akulu kuenda amalẽhe, lia eca uvangi wokuti, tu sukila oku lunguka poku nĩla ovina tu yongola oku linga. "Ku ka sie ocivimbi vimbo, momo eci o pitila kociva caco, o sanga okuti omunu waco wa fa ale". Olondaka evi vi lekisa okuti, tu sukila oku likuata omunga. (*Ibid*, 2008).

Ocitangi colusapo kuenda colosapo ka ci kasi oku pita calua kofeka yo Angola, kuenda ca siata oku pita calua kovambo amue a sangiwa kocifuka co Bié, momo oku kuama ovituwa vio kofeka yo Occidente ka ci kasi oku lisanduila kolonepa viosi viofeka yetu. Handi vali, kovambo aco, handi mu sangiwa ovituwa violonjali. Ulume umue o tukuiwa hati, Neto, kunyamo wo 2008 wa popia hati, ekambo lioku sumbila ovihandeleko, lia siata oku nena ovitangi vialua komanu. Kuenje, ondaka yaco yi lomboloka okuti omunu ka kuete ovituwa vīvi. Kuenda ka kuete ovituwa viwa ndevi viomanu vo kosimbu.

4 NDOMO KU TETULUIWA OCITANGI CACO

Ekonomuiso liaco, lia lingiwa lekuatiso lialivulu alua kuenda ovipama vikuavo via kuatisa usonehi oku kuata elomboloko liovolandu aco. Kuenje, kua lingiwa akonomuiso akuavo a kuatisa olonoño oku kuata elomboloko liolondaka via tukuiwa vocipama caco.

5 ELONGISO KUENDA ELONGISO

▪ Ocitangi Cimue ci Kasi Kolonepa Viosi Violuali

Noke yoku konomuisa ciwa ondaka yaco, loku kũlĩhĩsa kuenda oku konomuisa alivulu alua, ca limbukiwa okuti ocitangi caco handi ci kasi oku pita vapata alua o kofeka yo Angola, ca piãla enene kocivanja co Bié. Ovina vi kasi oku pita koloneke vilo, via siata oku pita vapata amue ndeci:

Konjo kuenda kolonjo: Omãla va siata oku lekisa etombo kolonjali viavo kuenda ka va vi sumbilila. Ovio vi kaluka lolukandi. Ovo va kasi oku linga ovina vimue vi lekisa etombo kokuavo. Ovo va sinila ovihandeleko violonjali viavo. Va tunda volonjo viavo, kuenje va enda ocipãla loku sapuila olonjali viavo ovina viosi va linga. Poku tiukila kolonjo viavo, ka va tukula apa va kala kuenda omunu lomunu va sanga. Ovo va pitila lika konjo okuti va nyuanyua calua, va kolua, kuenda va sipa eliamba.

'Si kuete ohele' eyi oyo ondaka ya siata oku vanguiwa lomanu. Ovo ka va kũlĩhĩle ndomo va pondola oku lia kombolo loku nyua kovinyu nda yi kasi ciwa. Ovo ka va kũlĩhĩle ndomo va pondola oku talavaya lomakina yaco. Ovo ka va kuete ocituwa coku yelisa olohondo viavo, kuenda ka va tẽla oku tata uwalo wavo. Vamue va ci lingila omo okuti lalimue eteke va lilongisile kuenda

vakuavo momo okuti lalimue eteke va lilongisile (Kundongende, 2013, Emela. 37).

Omãla vafeko va siata oku mina osimbu handi ka va lingile akulu, kuenje ka va tẽla oku tata omãla vaco. Momo olonjali ka via kulile handi okuti vi kuata omoko yoku pindisa omõlavo. Omo liaco, ka ca lelukile oku pindisa omõla umue ka pindisiwile oco a tẽlise ocikele caye. Pole, olonjali ka via siatele oku kapako ovituwa violonjali viavo ndeci, oku va lama, oku eca olopandu kokuavo, oku va kuatisa kovopange o vonjo, kuenda ovina vikuavo (*Idem*, 2013).

Pole, olonjanja vialua olonjali ovio vi nõla nda omãla va sukila oku kala likaliavo ale sio. Olonjali ka via kuatele epondolo lioku eca olonumbi viwa komãla vavo kuenda oku va teyuila. Ndecì, tua kũlĩha okuti, vovambo alua kuenda valupale olonjali vimue ka vi tava okuti omãla vavo va enda kosikola.

Valupale: Valua, omãla va siata oku tekuiwa lolonjali vimue okuti via kala ovindululu. Alume lakãi vana ka va siatele oku lekisa ongangu yiwa, va siata oku lihoya pokati, kuenda olonjanja vimue, olonamalãla viaco via siata oku nena esumuo lialua komãla. Alume va tata lãvi akãi vavo kuenda oku va tipula toke eci va fa, akãi va tipula lalume vavo kuenda oku va ponda. Omanu va pondola oku litatamisa, loku lisapuila olondaka vĩvi, kuenda oku pinga ongecelo. Ovo ka va likapa pomangu yomunu ukuavo oco va kuate elomboloko lieci ka ca lelukile kokuavo oku linga ovina va yongola. (Kundongende, 2013)

Ukanda umue wasapulo wa lombolola okuti: 'Koloneke vilo ka kuli vali uhembì walua ndeci wa kala kosimbu. Momo uhembì waco u vetiya omanu oku tomba ovihandeleko via Suku.' Ovio ka vi vetiya olondonge oku kuata onjongole yoku amamako oku lilongisa. (Kapitiya, 2014).

Kovipito, kovitalukilo kuenda kovipito vikuavo: Kovipito viosi violupale luo Angola, ca piãla enene ko Bié kuenda kolupale luo Cuito, ovipito viosi via siata oku lingiwa, vi kolisiwa lovinyua vi koluisa.

Ocipito comunu lomunu ale comanu vosi, ndeci vakuepata, kupange, koku tasula ombunje, kolofa, kepapatiso, kovipito vioku ivaluka eteke lioku citiwa, kocipito coku malusula osikola, kovipito vioku enda konembeke, kovipito vioku piluka, kovipito viocipito colohuela, kovipito viocipito colohuela, kolonjo vioku piluka, kolonjo vioku piluka, kovipito vioku ñuala ñuala, kovipito violomãla, kolonjo vioku piluka lakamba, kovipito vioku ñuala ñuala kohulo

yokalunga ale kolui, kovipito vitito vitito levi vinene, kovipito viosi, oku kongelamo ocipito ceteke liowusa, ca siata oku tukuiwa hati, “musongué da ressaca” , ovinyua viosi via tukuiwa ndeti kuenda ovina vikuavo, kofeka yo Angola, ca piãla enene kofeka yo Bié, via siata oku linga ocipito eci omanu va nyua ovinyua vi koluisa (de sousa, 2013).

Evĩho liaco, lia siata oku nena ovitangi vialua vepata ndeci, ungangala, ovoholua, kuenda olofa viomanu vakuavo.

Kovopange: Alume lakãĩ va siata oku yonjiwa oco va lipekele lakulu vendamba. Ovo va ci lingila oku sanda ovokuasi, kuenda oku sanda ekemãlo.

Omo liaco, eci ci lekisa okuti tu sukila oku lekisa ovituwa viwa. Ovitawa vĩvi viatiamẽla kovopange ndeci, oku tambula ocikele ca velapo ale oku talavaya kupange umue, via siata oku nena ovitangi vialua. Ndecĩ, okulimbika okulimbika olombongo, okulimbika ovikuata oco omunu alinge eci ayongola, okulimbika omakina oco ka yi ka talavaye, okulimbika ovituwa vivi viatiamẽla kupange, okulimbika ovikuata, ovitukiko, kuenda ovina vikuavo, evi ovio ovituwa vi lekisa ekambo liovitawa viwa, (Idem, 2014). Eli olio ekalo liomanu vosi!

Nye tu sukila oku linga?

Omo liaco, elivulu limue lia sandekiwa kunyamo wo 2008, lia lombolola ndomo oku tepulula oku vĩhisa ofela kua siata oku nena ovitangi vialua.

a. Okupamisa ocikele comanu vo posongo poku kuatisa omunu lomunu: Ko Afrika, ca piãla vali enene ko Angola, oku kongelamo kocivanja co Bié, omanu vana va kuete ocikele ca velapo komuenyo womunu lomunu kuenda ekalo liomanu, ovo omanu vo posongo kuenda ekalo liomanu vosi. Eci ci lomboloka okuti epata, ocimunga comanu, epata limue liomanu kuenda ovimunga vikuavo viomanu ovio ociseveto colombonge, kuenda ekalo liomanu vaco oku kongelamo ovimunga vitito, ca velapo vali okuti oku likuata omunga kuenda oku kala pamosi. Omo liaco, ka ci tava okuti omunu o tunda konjo yaye muẽle oco a tiukile kepata liaye.

Omo liaco, ci kuete esilivilo liocili oku likolisilako oku lekisa ovituwa viwa, ca piãla vali enene kapata ana okuti ka ca lelukile oku kuata ukamba lomanu. Omo liaco, va limbuka okuti, oku liyelisa ku kuete esilivilo lia velapo.

b. Oku siapo ovituwa viwa viatiamēla kekalo oco tu tiamisile utima kovituwa vietu viosimbu, okuti tu kuama lika ovituwa viwa viatiamēla kekalo liomanu koloneke vilo. Nda okuti vamue vakuetavo va limbuka okuti ka ci tava oku kuata elitokeko lombembua vofeka, va sukila oku likolisilako oku lekisa elitokeko liaco.

Pole, omo okuti omanu va kuete elianjo lioku li nōlela ovo muēle eci va yongola, oku kuata ovokuasi, oku lilongisa calua kosikola, kovopange, kupange, kolomapalo, koku landa ovina va yongola, kuenda kovina vikuavo, omanu va siata oku kala lovisimīlo viñi viñi viatiamēla kekalo liomuenyo. Pole, ovituwa vīvi via siata koloneke vilo, ka vi lomboloka okuti, ovituwa viaco via nyōleha. Eci ci lomboloka okuti, ekalo liotembo yilo kuenda apongoloko akuavo a kasi oku pita voluali, ka a tu pongiyi oku amako kovituwa viwa. Omo liaco, nda ka tu yongola oku tepulula ombili yetu kupange wa Yehova, tu sukila oku kuata utōi woku yuvula ovituwa viaco.

6 OLONDAKA VIELITALATU

Tu sukila oku lekisa ovituwa via sunguluka komuenyo wetu kuenda oku kuata ovituwa viwa. Olonjali vi sukila oku longisa ovituwa viwa komāla vavo tunde vutila. Vi sukilavo oku eca kokuavo epuluvi lioku lekisa ovituwa vialitepa viomuenyo wavo kuenda oku amamako oku kula lombembua. Pole, tu sukila oku tava kovisimīlo via litepa viomanu kuenda oku yuvula oku litenga vovina violuali.

OVIPAMA VI LOMBOLUIWA

Tu yuvuli oku popia lāvi vamanji. L (2022). *Ndamupi akāi va siata oku talisiwa ohali vepata va pondola oku pongoloka?* São Paulo: Ukanda umue wasapulo u tukuiwa hati, Dialética.

Nda ci limbuka. (2004). *Ovina Via Lulikiwa vi Situlula Ekalo Lioluali*. Lisboa: Piatã.

CDSAH. (2003). *Olonumbi vioku mālako ungangala vepata: Ukanda umue wesapulo*. Lisboa: Oseketa Yuhaye.

Diogo, o kuete uvei wociteyateya G. Olombongo (2014). *Uloño Woku Kuata Ukamba Wocili Lolondunguli Violosikola (Uloño Welilongiso Liasapulo)*. Omanu vosi va ci mōla.

Flick, U. (2013). *Olonumbi vi Tunda Voku Sandiliya Ukũlĩhĩso Wocili Ofeka yaco yi tukuiwa hati*, Porto Alegre. Usonehi: Ndi ci sokolola.

Fonseca, D, J. Olonduko via pongoluiwa (2022). *Ekambo liesumbilo kolombiali kuenda ekalo liakãĩ Kombuelo yo Afrika*. [Etosi pombuelo yemẽla]

Pole, tu sukila oku ivaluka okuti, Yehova ka tu kisika oku linga eci ka tu tẽla. (2000). *Elivulu litukuiwa hati, Manual de Sociologia*. Okalivulu kaco ka sandekiwa Lolombangi via Yehova.

Pole, tu sukila oku ivaluka okuti, Yehova ka tu kisika oku linga eci ka tu tẽla. (2009). *Elongiso liatiamẽla kekalo liomanu (Sociologia)*. Lisboa: Caloustre Gulbenkian Foundation.

O Pondola Oku ci Lombolola? (2018). *Ungangala Vepata*. Ndomo tu Lekisa Ocisola ku Vakuetu Ukanda umue wasapulo wo kofeka yo Angola u tukuiwa hati, Inquérito Integrado sobre Violência Doméstica (Inquérito Integrado sobre Violência Doméstica), wa lombolola okuti, omanu va siata oku talisiwa ohali omo liungangala u sangiwa pokati kulume lukãĩ. Ocimunga: Ocimunga Cutala Wondavululi

Omo liaco, tu amamiko oku pokola kolonumbi via Suku. (1978). *Okalivulu kaco ka sandekiwa Vutala Wondavululi 15 Yevambi wo 2009, losapi hati*: "Olonumbi Viembimbiliya vi Pondola Oku tu Kuatisa Oku Sanga Ekavulukoko". Elivulu limue liosimbu, li lombolola ulandu womuenyo wa Soma Asuria.

Kantu, G.K. kuenda M. Straus A. Olombongo (1986). *Oku sipa epangue kuenda ovina vikuavo vi koluisa via siata calua pokati komanu*.

Lowe, H, kuenda Z. [Elitalatu kemẽla 26] Omanu vo ko Gunapo, M, at all. (2008). *Elivulu Liombembua Liakãĩ vo ko Angola: Olonduko Viovinyama ka vi Kuete Esilivilo*. O Luanda: Ocitumãlo coku soleka alivulu. Nzila. Lda.

Ovihandeleko. (2011). Ulala wovihandeleko viofeka. Asapulo aco a siata oku sandekiwa vovingungu viasapulo.

Vava, vava, vava. *Ocimunga ca Vakuakulilongisa Embimbiliya M. Olombongo* (2010). Elongiso Liekalo Liomanu. Lisboa: Caloustre Gulbenkian Foundation.

[Olondaka vielitalatu kemẽla 26] F. Ovina viosi (2020). Ungangala wapata wa livokiya calua vo Luanda omo liocitangi co Covid-19. Luanda: Ukanda wasapulo Espaço Acadêmico.

Miguel, L. F. Ovina viosi (2017). *Oku Pitulula Ombangulo Yetu Yatiamëla Kolombongo Kuenda Kuviali Womanu Elivulu Liasapulo atete, li lombolola ulandu wukâi umue o tukuiwa hati*, Estêvão.

Ministry of Family and Women's Promotion, (2011). *Kũlĩha ciwa ocihandeleko coku yuvula oku litenga vungangala vepata*. Ya sandekiwa kunyamo wo 2011

Paulu, wa kala u Roma M. Olombongo Manji umue o tukuiwa hati, J. M. Olombongo (2018). *Uloño waco owo u kasi oku kuatisa omanu oku sanga ukũlĩhĩso wocili*. Ombiali yo ko Angola: YOSSU.

Prodanov, C. C., kuenda Freitas, E. Oci (2013). *Uloño woku konomuisa ekalo liomanu, volonepa vialitepa*. Kolupale Iuo Nova Hamburgo, ko Rio Grande do Sul, kofeka yo Brasil: Ko Universidade FEEVALE.

Manji Ramos, o tukuiwa hati, K. D. Olombongo Ukanda umue wasapulo u tukuiwa hati, *Violência Doméstica*, wa lombolola okuti, omanu vamue va siata oku talisiwa ohali la vana va tangela kolosikola viavelapo. Ove o kasi ko Beteleme.

[Elitalatu kemëla 26] Ovolandu (2003). *Omunu o Kuete Ocikele Coku Tata Ocisoko Cimue Colombiali*. Lisboa: Principia, Universidades e Publicações Científicas.

Eye wa popia hati, "Ocisola calua, E". (2016). *Omuenyo Ombanjaile Yimue ya Tunda ku Suku O Angola*.

Eye wa popia hati: "Ocisola cange kokuove ca lua. (2012). *Elilongiso Koloneke Vilo li Pamisa Ekolelo Liomunu (Utala 8) Ocimunga cimue ca sokiyiwa kofeka yo Portugal*, ci tukuiwa hati, Associação de Socorro Perpétuo.

Recebido em: 14/02/2026

Aceito em: 04/08/2026

Para citar este texto (ABNT): CACHINDELE, Domingos. Oku tepuluka kuekalo liomanu vo kocita 21 vo Angola. *Njinga & Sepé: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras*. São Francisco do Conde (BA), vol.6, nº 1, p.155-170, jan./jun. 2026.

Para citar este texto (APA): Cachindele, Domingos. (jan./jun.2026). Oku tepuluka kuekalo liomanu vo kocita 21 vo Angola. *Njinga & Sepé: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras*. São Francisco do Conde (BA), 6 (1): 155-170.